

DOSYA /DERLEME**TÜRKİYE'DE
SOSYAL POLİTİKANIN DÖNÜŞÜMÜ***Metin ÖZUĞURLU**

Bu çalışma, sosyal politika alanında dünya çapında yaşanan köklü dönüşümün Türkiye'deki izlerini tartışmayı amaçlıyor. Konuyu tartışmanın biri ülkemize özgü diğeri ise genel iki temel zorluğu bulunuyor: İlk olarak, Türkiye azımsanmayacak düzeyde bir sosyal politika birikimine sahip olmakla birlikte, konu hakkında yürütülen çalışmalar sosyal politika genel başlığı düzeyine ender olarak taşınmış; sendikacılık ve toplu sözleşme düzeni, sosyal güvenlik ve sosyal sigorta gibi başlıklar, çoğunlukla kendi ayrık sınırları içinde kalınarak incelenmiştir. Böylece, alt başlıklar temelinde görece detaylı sayılabilecek veri ve değerlendirme zenginliği mevcut olsa da, sürecin bütününe kavrayan tarihsel ve kuramsal değerlendirmeler güdük kalmıştır. Nitekim bu çalışmada ilk olarak, sözü edilen dönüşümü bütünlüklü olarak kavramak amacıyla tarihsel bir arka plan sunulacaktır. Bu bölümle, yukarıda sözü edilen eksikliğin giderilmesi amaçlanmış değildir; aksine önermeler şeklindeki genel tespitlerle sözü edilen eksikliğin altı kalınca çizilmiş olacaktır.

Sosyal politika konusunu tartışmanın uluslararası literatürden kaynaklanan ikinci bir zorluğu daha vardır. Bu alandaki ana akım araştırma gündemi, hızla Breton Woods ikizlerinin (**Dünya Bankası-DB ve Uluslararası Para Fonu -IMF**) inisiyatifi altına girmiş durumdadır. İkizlerin konuya yaklaşımı geleneksel sosyal politika yaklaşımından köklü bir kopuşu temsil etmekle birlikte, bu kopuş tartışılıyor değildir. Dönüşüm; eski (refah rejimi) ve yenin (yoksullukla mücadele) betimlenmesiyle ortaya konmakta, ancak bizzat dönüşümün kendisi tartışma dışı kalmaktadır. Yeni olanı olağanlaştıran bu tutumla hesaplaşmak gerekmektedir. Bu amaçla izleyen bölümde, yaşanan dönüşümün niteliğinin deşifre edilmesine

çalışılacaktır. Nihayet, son olarak da, ülkemizdeki yeni sosyal politika gündemi sosyal güvenlik alanındaki yasa metinlerine atıfla ele alınacaktır.

Tarihsel Arka Plan

Sosyal politikayı, tarihsel ve siyasal bağlamı içinde değerlendirmek, metodolojik bir gerekliliktir. Zira, toplumun maddi yaşam koşullarının hangi politika setleriyle iyileştirildiği konusu, o toplumun hangi ilkeler çerçevesinde örgütlendiği konusuyla da yakından ilgili olmuştur. Burada, salt topluma dönük politika uygulamaları değil, aynı zamanda, o toplumun kuruluş ve örgütleniş tarzı da söz konusudur. Dünya deneyimlerine bu çerçevede bakıldığında, sosyal politikanın kabaca üç farklı gelişim örgüsünden söz edilebilir¹. İlki, sınıf temelli olup yurttaşlık normlarına bağlı gelişimdir. İkincisi, sanayileşme ve kalkınma amacına erişmek için bir araç niteliği taşıyan gelişim ve nihayet üçüncüsü, ulus-inşası ve devlet bürokrasisinin ayrıcalıkları temelindeki gelişim örüntüsüdür. O halde, sosyal politikadan söz ederken; ulus-devlet inşası, sanayileşme-kalkınma ve yurttaşlık gibi insanlığın son iki yüzyıllık tarihine damgasını vurmuş bulunan başat eğilimlerin ayrılmaz bir parçasından söz edildiği açıktır. Bu üç gelişim çizgisinden ilkinin büyük ölçüde batılı refah rejimlerini, ikincisinin geç kapitalistleşmiş uzak Asya deneyimlerini ve üçüncüsünün de Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkelerini fazlasıyla çağırıştırdığı düşünülebilir. Bu ilişkilendirme geçerli olsa da, her bir ülkenin sosyal politika tarihini bu şablona birebir giydirmeye çalışmak kolaycılık olacaktır. Onun yerine, bu üç tiplere Weber'gil ideal tip muamelesi yapmak daha anlamlıdır. Bu uyarı notunun ardından Türkiye'nin sosyal politika deneyimine kalın çizgilerle değinilebilir.

1. Osmanlı'dan genç Cumhuriyete geçen belli bir sosyal politika mirasından söz edilebilir mi? Bilindiği gibi, Osmanlı toplumsal tarihi, patronaj ilişkilerin farklı

* Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

formlarıyla son derece yaygın olduğu bir tarihtir. Bunların başında, öz-yardım (self-help) mekanizmalarının; soy, mezhep ve akraba temelinde işlediği geniş aile yapıları gelir. Patriarkal geniş aile birimlerinin öz-yardım işlevi, nüfusun geniş kesimlerinin yaşadığı kırsal alanlarda daha belirgindir (**Dilik, 1972:20**). Kentsel alanlarda ise öz-yardım deneyimine mesleki loncalar ve vakıflar aracılık etmiştir². Vakıf ve loncaların hukuki ve fiili varlıkları Osmanlı'yla birlikte sona ermiştir. Geniş aile yapılarına dayalı cemaatçi ilişki ağları da, dört bir cephede verilen uzun savaşların ardından önemli ölçüde zedelenmiştir. Kısaca, söz konusu miras hakkında; patriarkal öz-yardım deneyimlerinin toplumun kolektif hafızasında bıraktığı kimi izlerden söz edilebilir.

2. Cumhuriyet'in ilk yıllarında sosyal politika adımlarının, modern bir ulus-devlet inşası amacına dönük olarak atılması anlaşılırdır. Bu adımlar; medeni haklarla sınırlı olarak inşasına girilen 'yurttaşlık' kurumu, işçiler açısından hak niteliği taşımayan çeşitli yasal düzenlemeler ve sınırlı sayıdaki genelleşmemiş sosyal koruma önlemleridir. Bunun en belirgin örneğini Ereğli bölgesi maden işçilerini konu alan düzenlemeler oluşturur. Türkiye'de sosyal sigorta kurumunun ilk öncü örneği şeklinde değerlendirilen 1921 ve 1923 tarihli yasal düzenlemeler, zorla çalıştırmayı yasaklamış, çalışma süresini 8 saatle, çalışma yaşını 18 ile sınırlandırmış, asgari ücretin tespiti için işçi-işveren ve devlet arasında bir komisyon kurulmasını kararlaştırmıştır. Yasa; yardımlaşma sandığının kurulmasını ve bu sandıkların Amele Birliği adı altında birleştirilmesini de hükme bağlamıştır (**Gürer, 1981; Makal, 1999**).

3. 1930'lu yılların sosyal politika öncelikleri ise sanayileşme hareketinin ihtiyaçları çerçevesinde ulusal düzeyde istikrarlı bir işgücü piyasasının oluşturulmasına odaklanmış, daha dar anlamda firma (devlet işletmesi) içi işgücü piyasasının tesisi hedeflenmiştir. Eğer sosyal politika, odayına ücretli istihdamı olarak, emeğin fiziki ve kültürel yeniden üretimi çerçevesinde aile, piyasa ve devlet arasında gerçekleşen karşılıklı ilişkileri siyasi otorite ve kamu örgütlenmesi zemininde kavrayan bir politika seti şeklinde betimlenecek olursa, bu unsurların belirgin özellikleri ile otoriter bir paternalizm zemininde ortaya çıkışı esasen bu dönemde gerçekleşmiştir. Söz konusu zemin, yasal ifadesini, sosyal politika uzmanları tarafından devlet paternalizminin önemli bir belirtisi (**Dereli, 1975**) şeklinde değerlendirilen 1936 tarihli iş yasasında bulmuştur. Bu yasada, işgücü piyasasını düzenlemeye ve işçi sigorta yönetimi kurmaya yönelik hükümler de mevcuttur. Dönemin paternalist karakteri de işte bu noktalarla ilgilidir; bireysel çalışma ilişkilerine getirilen ayrıntılı koruyucu önlemlerle, işçi arzının geliştirilmesi amaçlanmıştır (**Makal, 1999**). Bu yasa ile işçi sağlığı ve iş güvenliği konularında genel ve hak yaratan nitelikteki düzenlemeler de ilk kez gerçekleşmiştir.

4. Belirgin özellikleri ile otoriter bir paternalizm zemininde ortaya çıkan sosyal politika unsurları 1946 sonrasında, kurumsallaşma evresine girmiştir. 1950'li

yılların parlamenter popülizmine damgasını vuran hakim sınıf ittifakı, işçi sınıfının bağımsız örgütlü katılımına olanak tanıyacak düzenlemelere uzaktır. Bu koşullarda söz konusu kurumsallaşmaya önce devletten başlanmış, devlet personelinin ardından sıra işçilere geldiğinde ise onlara devletin sosyal kontrol organı işlevi görececek özellikteki sendikaları kurma alanı tanınmıştır. Anılan dönemde kurumsallaşma bakımından önem taşıyan gelişmelerin başında Çalışma Bakanlığı'nın (1945) kurulması gelir. Bunu aynı yıl "seksiyonları itibarıyla kademeli olarak kurulması" kararlaştırılan İşçi Sigortaları kurumu izlemiştir; bünyesinde iş kazaları, meslek hastalıkları ve analık sigortası kolları bulunan bu düzenleme ile sigortalı işçi sayısında kısa sayılabilecek süreler içinde önemli artışlar kaydedilmiştir. Bu dönemde, daimi ve vasıflı işgücüne olan talebi karşılamak ve iş disiplinini sağlamak amacıyla, devlet işletmeleri, emeğin fiziki ve kültürel yeniden üretim koşullarını iyileştirici sosyal harcamalara yönelmiştir. II. Dünya Savaşının ardından gelişecek olan Türkiye sendikacılık hareketinin kadrolarının büyük ölçüde KİT'lerden çıktığı düşünüldüğünde bu işletmelerde kurulan otoriter paternalist fabrika rejiminin ne denli kritik olduğu görülür. KİT'lerde izlenen ve Türkiye'deki araştırmacılara "işçi aristokrasisi" tartışması yaptıran sosyal politikalar, işgücü piyasasını ikili yapıda geliştirirken, eğitim ve sağlık alanında atılan radikal adımlar nüfusun geneline yönelik iyileştirmelerin önemli başlıklarını oluşturmuştur. Sağlık konusunda 1930'da yapılan düzenleme (Umumi Hıfzısıhha Kanunu), halk sağlığı konusunda genel hükümler içermekle birlikte, işgücünün kadın ve çocuk gibi alt gruplarına yönelik çeşitli koruyucu önlemlere de yer vermiştir.

4. Beveridge Planı ile başta İngiltere olmak üzere gelişmiş batı toplumları nasıl "refah devleti" kavramıyla tanıştırmış ise 1961 Anayasası da Türkiye halkını "sosyal devlet" kavramıyla tanıştırmıştır. Anayasada devletin niteliği "demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti" şeklinde çizilmiştir. "İnsan onuruna yakışır bir yaşam düzeyi" için devlete görevler yükleyen Anayasa "sosyal adalet" ilkesi çerçevesinde bu görevleri hak statüsünde bütün topluma genelleştirmiştir. Yurttaşlar; eğitim, sağlık, çalışma, dinlenme, sosyal güvenlik, seçme-seçilme, sendika kurma, toplu sözleşme ve grev yapma haklarına sahiptir. Anayasada sendika hakkına sahip olanlar için 'çalışanlar' nitelemesinin bulunması, sendikal örgütlenmeyi memurlar için de bir hak statüsüne yükseltmiştir (**İşıklı, 1987**).

Üçlü sisteme dayalı bir endüstri ilişkileri ortamının oluşması için uygun bir zemin sunan 1961 Anayasası, parlamenter popülizmin kentli ittifakını da kurumsal dayanaklarına kavuşturmuştur. 1950'lerde 500 bin civarındaki ücretli sayısı on yıl içinde ikiye katlanmış, kırsal nüfus istikrarlı bir biçimde çözümlürken, 1940'lı yıllarda %80'lerde seyreden kırsal nüfus oranı 1960'larda %70'e gerilemiştir; kentlere akın eden bu nüfusun inşa ettiği gecekondu, toplam konut stoku içindeki payını anılan dönemde %4.7'den %16.4'e yükseltmiştir. İkili işgücü piyasasının şekillenmesi ile sonuçlanan bu toplumsal

dinamikler, tüm az gelişmiş kapitalizmler gibi Türkiye ekonomisini de enformel sektör adıyla yıldan yıla büyüyerek ve biçim değiştirerek kalıcılaşacak olan yeni bir olguyla tanıştırmıştır (İçduygu, 1998). Bu dönemde sendikacılık hareketinin önündeki en temel sorun vasıflı ve vasıfsız işçi ilişkisinin nasıl kurulacağı olmuştur. Sendikacılık hareketinin politik yönelimi bakımından son derece önemli olan bu sorunun asıl muhatapları, KİT'lerde örgütlenmiş olan ve o güne kadar vasıflı işçilerce yönetilen sendikalardır; özel sektörde örgütlenen işçi sendikaları vasıflı-vasıfsız ittifakına dayalı bir sendikacılık hareketi geliştirmeye daha yatkın olmuşlardır. Nitekim sendikacılık hareketinin 1967 yılında bölünmesi ve ardından özel sektörde örgütlü sendikaları bünyesinde barındıran DİSK'in militan bir çizgi benimsemesi, sözü edilen ittifakla yakından ilgilidir. DİSK'in sosyalist akımlara açık yapısı, işçi taleplerinin hızla politikleşmesine olanak tanımış, 1960'lı 70'li yıllar boyunca sendikacılık hareketinin politik eylemi bakımından önemli deneyimler yaşanmıştır.

Aynı dönemde, işçi ve işverenlerden kesilen primlerle teşkil eden işçi sigortaları, 1965 yılında Sosyal Sigortalar Kurumuna dönüşmüştür. Bu düzenleme ile dağınıklık arz eden mevzuatın derlenip toplanması, kapsamının iş kanunundan ayrılarak genişletilmesi ve bu suretle dar anlamda "işçi sigortalarından" geniş anlamdaki "sosyal sigortaya" geçilmesi amaçlanmıştır (Gürer, 1981:69). Kurum, idari ve mali bakımdan özerk olmakla birlikte tüzel kişiliği gereği bir devlet kurumu niteliğindedir. İşçi ve memurlar sigortalarının sayesinde 1960'ların ortasında sağlık ve sigorta hizmetinden yararlananlar nüfusun %20'si civarına erişmiştir. İzleyen yıllarda bu oran sürekli artış göstermiştir. Bu gruplara 1971'de bağımsız çalışanların sigorta yönetimi de eklenince, sigorta hizmetinden yararlananlar, nüfusun yarısına yakın bir seviyeye çıkmıştır. Bağımsız çalışanlar gibi nüfus içinde önemli bir ağırlığa sahip olan meslek gruplarının sigorta örgütü olan Bağ-Kur, sürekli olarak bünyesine yeni kesimleri katarak genişleme stratejisi izlemiştir. Bağ-Kur, 1979'daki bir değişiklikle "bir meslek kuruluşuna kayıt zorunluluğu olmayanlarla ev kadınlarının isteğe bağlı olarak Bağ-Kur ile sosyal güvenliğe kavuşmalarına" (Gürer, 1981) olanak sağlamıştır.

Özetle, Türkiye'de ilk sistemli sigorta örgütlenmesi memur kapsamındaki çalışanları içermiş, bunu "belli bir akitle çalışan" işçiler izlemiş, bağımsız çalışanlar ve nihayet tarım çalışanları da kendi sistemlerini kurmuştur. Türkiye'de, sosyal güvenlik hizmeti, sosyal sigorta ilkesi temelinde örgütlenmiş bulunan bu kurumlar tarafından üstlenilmiştir. Sağladıkları yardım ve pirim yapıları bakımından aralarında önemli farklar bulunsa da, faaliyetlerin odağında gelirin devamlılığı (emekli maaşı) ve sağlık bakımı hizmetleri yer almıştır. Bu hizmetlerin beslenme kaynağı, istikrarlı bir biçimde ücretli istihdamda tabi olan üyelerdir. (Fişek ve diğerleri, 1997)

Başlarda medeni haklarla sınırlı olan yurttaşlık kurumu, bunun uzantısı niteliğindeki siyasi haklarla, izleyen yıllarda belirli bir gelişme kaydetmişse de, 'sosyal yurttaşlık' gibi

bir seviyeye çıkması için, 1960'lı yılların beklenmesi gerekmiştir. Ne var ki, yurttaşlık kurumu, içine girdiği bu en olgun kulvarda (ki bununla medeni, siyasi ve sosyal hakların gerilimli bileşkesini ifade eden sosyal yurttaşlık kastedilmektedir) kurumsallaşamamıştır. 1970'li yılların politik çalkantıları, büyük ölçüde sosyal yurttaşlığın kurumsallaşıp kurumsallaşmama kavgası etrafında süregiden bir sınıflar mücadelesi şeklinde de görülebilir. "Sosyal uyanışın iktisadi gelişmeyi aştığı" yönündeki veciz söz, sadece 12 Mart 1971'deki askeri darbeye gerekçe teşkil etmemiştir; bu söz, aynı zamanda, emeği bir maliyet ögesi olarak gören burjuvazi ile insanca bir yaşam talep eden emekçiler arasındaki mücadelenin egemenlerce nasıl kavrandığına da açıklık getirmiştir. Sosyal uyanışı tümüyle bastırarak hamle, 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle yapılmıştır.

5. 1982 Anayasasının yasakçı otoriter karakteri, geçmiş deneyimlerden farklı olarak, paternalist ya da korporatist sosyal politika öğeleriyle değil, neo-liberalizmin piyasa despotizmi ile buluşmaktadır ve bu çalışmanın konusu bakımından Cumhuriyet anayasaları içindeki özgün yerini bu özelliğinden almaktadır. Sendikal haklar açısından genel bir değerlendirme yapılacak olursa, 1982 Anayasası endüstriyel ilişkilerin düzenlenmesinde sendikaları sistem (üçlü sistem) dışına iten bir içerikte kaleme alınmıştır. Oldukça detaya inmiş bir anayasa metninde kimi "küçük" ayrıntıların sözden kaçmış olması da pek tabidir. Nitekim, taslak metninde yer alan ve memurları sendika kurma hakkı kapsamı dışında tutan madde nihai metne dahil edilmemiştir. 1980'lerin sonlarında önemli bir mücadele sergileyerek sendikalaşacak olan kamu çalışanları işte bu küçük ihmalden yararlanmışlardır.

Anayasanın ruhuna uygun olarak 1983 tarihinde çıkartılan iş yasaları da sendikacılık hareketini sistem dışında tutan genel eğilimin birer ifadesi şeklinde değerlendirilebilirler. Yetki için işyeri ve işkolu barajı koşulu, grev yasağı kapsamına alınan sektörlerin sayısı, sendika yöneticisi olmayı zorlaştıran hükümler, grevi etkisizleştirmeye dönük önlemler, işveren onayı olmaksızın bir işyerinde örgütlenmeyi neredeyse imkansız kılan maddeler gibi hükümler, geleneksel sosyal politikanın en yerleşik unsuru olan toplu sözleşme düzenini önemli ölçüde işlevsiz kılmıştır. Bu koşullarda, ücretlerin bastırılmasına dayalı 1980'lerin birikim rejiminde ciddi gedikler açacak olan işçi eylemlerinin, sendika üst yönetimleri tarafından değil, illerde kurulan şube birlikleri aracılığıyla örgütlenmesi eşyanın tabiatı gereğidir³. İşçi hareketinin 1989 baharındaki bu hamlesi, izleyen yıllarda piyasa despotizminin çıplak yüzüyle karşılanmıştır.

Sosyal Politikada Sancılı Dönüşüm⁴

1970'lerden itibaren sermaye birikimi dünya ölçeğinde yeni bir yayılmacı genişleme eğilimi içine girmiş, meta dışı varlıkların sermayeleştirilmesi, küresel serbest piyasanın tesisi, sınai yatırımların alt-sözleşme ilişkileri ile emek maliyetlerinin düşük olduğu bölgelere kaydırılması, emek süreci ile birlikte tüm bir toplumsal yaşamın örgütlenmesinin firma önceliklerine (karlılık ve rekabet

edebilirlik) tabi hale getirilmesi gibi stratejik adımlar atılmıştır. Küreselleşme terimi ile betimlenen bu süreç Türkiye ekonomisinin uyarlanması, 1980'lerden günümüze uzanan dönemin temel karakteristiğidir. Bu süreç, Türkiye'nin sosyal politika uygulamalarını da radikal bir dönüşümün eşiğine taşımıştır. Ne var ki, sosyal politikanın dönüşümü sorunu ülkemizle sınırlı olmayıp küresel bir karaktere sahiptir. Sınıflar mücadelesinin dünya çapındaki son 150 yıllık sonuçlarına sermaye lehine ayar yapılması hadisesi, merkez ya da çevre, gelişmiş ya da az gelişmiş demeden tüm ülkelerin önemli gündem maddelerinden birini oluşturmuştur. Dönüşüm sürecinin bu yaygın ve genel karakteri nedeniyle öncelikle bu konuya açıklık getirmek gerekecektir.

Geleneksel özellikleri ile sosyal politika; ücretli istihdamı odağına alarak, emeğin fiziki ve kültürel yeniden üretimi çerçevesinde aile, piyasa ve devlet arasında gerçekleşen karşılıklı ilişkileri siyasi otorite ve kamu örgütlenmesi zemininde kavrayan politikalar demeti, şeklinde tanımlanabilir. Bu genel betimlemenin işaret ettiği belli başlı alanlar; sosyal güvenlik, işçi sendikaları ve toplu sözleşme düzeni, emeği koruyucu/güçlendirici iş yasaları, sosyal yardımlar, sosyal ücret, kamusal sağlık, eğitim, konut ve ulaşım hizmetleridir. Hemen fark edileceği gibi bu alanlar sosyal devletin de temel özelliklerine işaret etmektedir.

Kapsamı ve içeriği ne olursa olsun her sosyal politika demeti, kendi içinde barındırdığı politika amaçları dışında, toplumsal kontrol ve işgücü piyasasının düzenlenmesi gibi iki temel işleve de sahip olmuştur. Geleneksel sosyal politikaya bu açıdan bakıldığında, 'normatif' addedilen dili çerçevesinde 'toplumsal adalet', 'toplumsal barış', 'uyum', 'uzlaşma', 'denge' gibi bütünleştirici bir politika yöneliminin hakim olduğu görülür. 1960 ve 70'li yıllarda soldan yöneltilen eleştirilerde, sosyal politikanın bütünleştirici önlemleri ve bunun somutlaştığı refah devleti, örgütlü işçi sınıfının devrimci radikalizmini ehliştiren, yanlış bilinç empoze eden ve bu yolla kapitalist sisteme adapte eden bir içeriğe sahip görülerek eleştirilmiştir; bu itirazlara yeni sol öğeler de dahil edilmiş ve bu çerçevede geleneksel sosyal politikanın araçsalca akla dayalı katı ve bürokratikleşmiş bir kamusal alan inşa ederek özgürlükleri boğduğu da ileri sürülmüştür. Liberaller ise aynı önlemleri piyasanın düzenleyici kapasitesini boğan bir devlet müdahaleciliği şeklinde değerlendirmişlerdir⁵.

Özetle sosyal politikanın geleneksel ilgisi; ücretli istihdamı odaklanarak işçileri koruma ve güçlendirmeye dönük önlemleri 'toplumsal bütünleşme' esprisi içinde kavramaya dönüktür. Küreselleşme süreci ile başta devlet olmak üzere geleneksel yapının bütün unsurlarında derin bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Bu dönüşüme gerekçe teşkil eden gelişmelerin irdelenmesi ayrı bir çalışma konusudur. Yaşanan dönüşümün yönü ve niteliği konusunda ise kimi tespitler yapılabilir: Öncelikle, sosyal politika disiplininin odağında bulunan işçi sınıfı, yerini sınıf dışına düşen yoksullara /yapısal işsizlere bırakmıştır. İkinci olarak, 'bağımlı çalışanların' korunması ve güçlendirilmesi

şeklindeki temel sosyal politika hedefinin yerini yoksulların 'sosyal sermayelerinin' geliştirilmesi almıştır. Nihayet, toplumsal bütünleşmeyi hedefleyen politika yönelimi ise yerini 'piyasanın rekabet ve etkinlik' stratejileriyle uyuma bırakmıştır.

— Daha önce de belirtildiği gibi sosyal politikanın odağında hangi toplumsal öznenin yer alacağı sorusu, hedef-nüfus tayini ile ilgili teknik bir soru değildir. Bu sorunun yanıtında, toplumun ve kamusal yaşam alanlarının hangi ilkeler etrafında örgütleneceği meselesi yer alır. Dolayısıyla, bu konu, başta devlet olmak üzere, yaşamın bütün alanlarının yeniden örgütlenmesine kadar uzanan bir kapsama sahiptir. Söz konusu dönüşüme bu açıdan bakıldığında, yeni sosyal politika yaklaşımının, toplumu rekabetçi piyasanın bir uzantısı ve hatta bir uzvu gibi yönetmek arzusunun bir ifadesi olduğu söylenebilir. Oysa, sosyal politika tarihi, bize, bu alanın toplumu piyasalaştıran eğilimlerle çatışarak oluştuğunu göstermektedir⁶. Öyle ki, bu çalışmada konu edilen politika öğelerinin başına konan 'sosyal' sıfatı da doğrudan doğruya bu çatışmanın bir ürünüdür. Örneğin, piyasa ücreti uygulaması geriletilip 'sosyal ücret' galebe çaldığında, o ücret politikasının başına 'sosyal' sıfatı konur olmuştur. Sosyal politikadaki 'sosyal' sıfatını sosyolojik bir niteleme düzeyine indirgemek gerektiği yönündeki yeni-sağcı uyarılar, bu anlamda, boşuna değildir. Çünkü söz konusu sıfat, tarihsel oluşumu itibarıyla, toplumun bireyci ontolojiye dayalı sözleşmecili kuruluşunu esas alan liberalizm karşıtı bir pozisyonu tanımlamaktadır. Bu pozisyonun netleştiği noktada 'modern yurttaşlık kurumu' yer almaktadır. Marshall'a (2000) göre bu kurum, aynı topraklarda paralel bir gelişim seyri izlemiş olsa da kapitalizme zıt bir sistemdir. Zira, sosyal yurttaşlık demek, sözleşmeye dayalı toplum anlayışının yerini haklar ve ödevler çerçevesinde tam bir eşitliğe sahip statü konularının alması demektir; piyasa ücretinin yerini sosyal adalet standardının ve nihayet serbest pazarlık ilkesinin yerini haklar ilkesinin alması demektir. Görüldüğü gibi, yurttaşlık kurumunun üzerinde yükseldiği *haklar* nosyonu, ancak serbest piyasa düzeni geriletildiği ölçüde *sosyal* nitelemesi kazanmaktadır.

O halde bugün yaşanan dönüşümü, 20. yüzyılın ortalarında piyasa aleyhine sonuçlanan ve ardında 100 yıllık bir mücadele birikimini barındıran sınıflar mücadelesindeki yeni bir aşama şeklinde görmek mümkündür. Bu aşamaya, kuşku yok ki, sosyal yurttaşlık kurumundan rövanş almaya azimli piyasa güçleri damgasını vurmakta ve 'sosyal yurttaşlık' kurumu eş zamanlı olarak küresel ölçekte çözülmektedir. Yeni yönelimin 'yoksullukla mücadele' teranesini, sermaye gibi anti-sosyal bir gücün meşruiyet arayışı yönündeki bir halkla ilişkiler stratejisi şeklinde görmek eksik olacaktır. Yeni-liberal sermaye stratejisi yoksullukla mücadelede samimidir! Bu aşamada yanıtlanması gereken soru, kapitalizmin bugünkü evresinde yoksulların neden yeniden fark edildikleri, şeklinde olmalıdır. Bu basit ve naif soruya nasıl yanıt verildiği, konuya ilişkin teorik ve politik pozisyona da, büyük ölçüde belirleyecektir. Hemen akla

gelebilecek yanıtlardan ilki yoksulların sayısı ile ilgili olabilir ve çoğaldıkları için fark edildikleri ileri sürülebilir. Bu eksik bir açıklamadır. Sosyal bilimlerin ana akım yaklaşımları ya da dünyamızın çehresine yön veren kimi uluslararası düzenleyici örgütlerin yoksullara yönelen ilgileri, yoksullaşma sürecinin sadece muazzam bir ivme kazanmış olmasıyla ilgili değildir. Yoksullaşma sürecinin aynı zamanda muazzam bir zenginleşme süreci olarak yaşandığı da hatırlanmalıdır. Yukarıdaki sorunun yanıtı da bu noktaya ilgilidir: Zenginleşme süreci, yoksulluğu da içerir tarzda sınıf temelli eşitsizlikleri meşrulaştıran faktörlerin zayıflaması ile ele ele gitmektedir. Toplumsal ve politik içeriği ile yoksulluk, yoksullar çoğaldığı için değil, artan muazzam zenginlik neticesinde toplumsal eşitsizliği meşru kılan kültürel ve kurumsal dayanaklar zayıfladığı için güncelleştirilmiştir.

Peki soruna böyle yaklaşmanın önemi nedir? Şudur: Yoksulların fark edilişi ahlaki öfkeyi kamçılayan bir meşruiyet krizi ile ilgiliyse, bu soruna yönelik çözüm önerileri, insanîyet namına olmaktan çıkar ve doğrudan doğruya bir toplum inşası boyutu kazanır. Demek ki, "yoksullukla mücadele" edilirken, gerçekte, yeni bir toplum ve toplumsallık inşası gerçekleşmektedir. Soruya böyle yaklaşmanın ikinci kritik önemi de, kapitalizmin konuya ilişkin altın kuralıyla ilgilidir; kapitalizm yoksulluğu bir neden olarak yaratır ve fakat onunla bir "sonuç" ilişkisi kurar ve ancak böylece kendi sınırları içinde yoksulluğu çalışabilir ve düzenlenebilir hale getirir⁷. Bu yüzdendir ki, yoksulluk sorunu her zaman yoksullaştıranların bir söylemi olagelmıştır.

Yoksullukla mücadele, kapitalist toplumun örgütleyici ilkesi üzerine süren bir mücadele ise, bu durumda yoksulluk sorunu dediğimiz şeyin özünde, emeğin toplumsal yeniden üretiminin hangi koşul ve mekanizmalarca sağlanacağı sorunu olduğu söylenebilir. Unutmamak gerekir ki, kapitalist üretimin amacı toplumsal ihtiyaçların karşılanması değil, artı-değerin yaratılmasıdır. Bu noktada emek ve sermayeye ait iki genel eğilimden söz etmek yararlı olacaktır. İlk olarak emeğin tarihsel eğilimi, kendi yeniden üretimini toplumsallaştırmak yönünde iken, sermayenin eğilimi onu piyasalaştırmak ve sermayeleştirmek yönündedir. Bu eğilimler çerçevesinde emeğin izlediği stratejisi, toplumsal emek-sermaye ekseninde kutuplaştırmayı hedeflerken, sermaye ise toplumsal parçalamak yönünde bir strateji izler. Günümüzde hangi sınıfın eğilim ve stratejinin baskın olduğu açıktır.

Yoksulluğun güncel biçimleri, birbiriyle bağlantılı iki olguyla yakından ilişkilidir: İlk olarak, toplumsal yaşam küresel ölçekte artan oranlarda metalaşmış ve piyasa süreçlerine tabi hale gelmiştir; bu çerçevede nakit-para gündelik yaşamla kurulan bağın yegane yolu haline almıştır. Öte yandan, geniş nüfus kesimleri açısından nakit-para temininin hem ücret-dışı formları gerilemiş hem de ücretli istihdam biçimleri emekçiler aleyhine dönüşmüştür. Bu dönemin ayırt edici özelliği, üretim ve yeniden-üretim bir arada yalın üretim kalıbına yaslanan mikro-ekonomik

rasyonele (firma amaçlarına) tabi olmasıdır. Böylece, ulus-devletin, ortak yaşam alanlarının, ücretin vb. 'sosyal' boyutları (sosyal politika unsurları); bir başka ifadeyle emeğin kendi yeniden üretim koşullarını toplumsallaştırmak yönündeki bütün kazanımları sermaye mantığı açısından birer maliyet ögesi olarak görülerek tasfiyeleri yoluna gidilmiştir.

Buna ek olarak egemen sermaye stratejisinin (yeni-liberalizmin) temel ideolojik ögesi de, piyasa ve rekabet ilkesinin toplumsal yeniden üretimimizin doğal bir düzenleyicisi gibi kabul görülmesi, bir anlamda rekabet ilkesinin ve piyasanın toplum tarafından içselleştirilmesi yönündedir. Rekabet ilkesinin içselleştirilmesi demek, toplumsal etkileşimimizin temel ekseninin piyasa olduğu anlayışının da yerleşmesi demektir. Oysa, serbest ticaret, meta-dışı üretim ve geçim alanların sistematik olarak kuşatılmasını ve zapt edilmesini öngörür, ki son 25-30 yıldır dünya çapında yaşamakta olduğumuz muazzam proleterleşme süreci bu öngörünün gerçekleşmekte olduğunun en açık kanıtıdır. Nitekim özelleştirmeler yoluyla kamusal mal ve hizmet üretiminin tasfiye edilmesiyle birlikte küresel ölçekte, toplumsal yeniden-üretim sermaye mantığına tabi olmayan modelleri geriletilmiştir. Yeni-liberal sermaye stratejisinin toplumsal parçalama ve parçalanmış toplumsallığı idame ettirme araçları ise yoksullukla mücadele adı altında geliştirilen sözde sosyal politika araçlarından başkası değildir.

Türkiye, Dünya Bankası'nın belirlediği bir gündemle sosyal politikanın geleneksel unsurlarında dünya çapında gerçekleşen köklü değişikliklerin yörüngesi içindedir. Bu dönüşümün temel unsurları vurgulanmıştı, şimdi ise gerçekte anti-sosyal bir karaktere sahip olan yeni sosyal politika rejiminin ülkemizdeki kuruluşuna bakılabilir.

Türkiye'de Anti-Sosyal Politikanın Kuruluşu

Ülkemizde 'sosyal yurttaşlığın' kurumsallaşmasını gerçekleştirecek nitelikte gelişkin ve bütüncül bir sosyal politika demetinin varolmadığı bilinse de, sosyal güvenlik, toplu sözleşme düzeni, emeği koruyucu/güçlendirici iş yasaları, sosyal yardımlar, kamusal sağlık, eğitim, konut ve ulaşım gibi alanlarda azımsamayacak mesafelerin alınmış olduğu da bir vakiadır. Türkiye'nin son 20-25 yılı, tüm bu alanlarda anti-sosyal içerikli bir dönüşüme tanıklık etmektedir. İlk önemli darbe, toplu pazarlık sistemine indirilmiş ve bu yapı büyük ölçüde işlevsiz hale getirilmiştir. Bu süreç, emek sürecine sermaye lehine yapılan fiili müdahalelerle birlikte gelişmiştir. Çift yönlü kuşatmayla (toplu pazarlık masası ve üretim noktası) örgütlü işçi hareketinin mücadele kapasitesi geriletilirken, iş yasalarının esneklik ilkesi yönündeki dönüşümü ve özelleştirme kararları kolayca gerçekleştirilebilmektedir.

Özel sektörde yerleştirilen emek rejiminin kamu sektörüne genişletilmesi yönünde de adımlar atılmaktadır. Bu adımların başında, sözleşmeli istihdamın yaygınlaştırılması, performans dayalı ücret sistemine geçilmesi, esnek çalışma koşullarının sağlanması ve nihayet çalışma usulünde toplam kalite yönetiminin

benimsenmesi yer almaktadır (Güler, 2003). Personel rejimindeki değişikliklerle, memurluk statüsünün görece güvenceli özelliğinin ortadan kaldırılması hedeflenmekte, hem özelleştirmeler hem de kamu hizmetlerinin piyasaya açılması ile, personel rejiminde de özel sektördeki koşullara geçilmesi planlanmaktadır.

1999 stand-by anlaşmasından sonra yaygınlaşan bağımsız düzenleyici kurulların etkinlik alanları ekonominin %60'ına erişmiş durumdadır. Ekonominin (piyasanın) siyasetten (parlamentodan) ayrıştırılması esprisi ile yerleştirilen bu düzenleme, sınıf örgütleri aracılığıyla bölüşüm ilişkilerine müdahale olanakları sınırlandırılan emekçileri, bu kez de seçmen statüleri aracılığıyla söz konusu süreçten dışlamaktadır. Türkiye, parlamenter sistemin krizini derinleştiren bu uygulamanın çok yönlü siyasal sonuçları ile henüz tam olarak yüzleşmiş değildir. Üstelik, parlamenter sistemin temel toplumsal ittifaklarından birini oluşturan köylülüğün çözülmesi, bu yüzleşmeyi çok daha çetin kılacağına benzemektedir. Tarım politikalarında köklü kırılma, 1999 yılında IMF ile oluşturulan istikrar programıyla başlamış, aşamalı bir şekilde destekleme politikalarının kaldırılacağı ve yerine fakir çiftçileri hedef alan doğrudan gelir desteği sistemine geçileceği vaat edilmiş ve nitekim Nisan 2000'den itibaren tarımda doğrudan gelir desteği pilot uygulamasına başlanmıştır.

Sözü edilen süre içinde, parasız eğitim, sosyal konut ve kamu taşımacılığı gibi alanlar da hızla ticarileşmiş ve piyasa rasyoneline tabi kılınmıştır. Şu günlerde ise sosyal güvenlik sisteminin yapısal dönüşümü ve bunun içinde önemli bir yer tutan kamusal sağlık sisteminin tasfiyesi gündemdedir.

Özetle, Türkiye'de devlet ve toplum örgütlenmesi sermaye rasyoneli uyarınca yeniden yapılanırken, toplumsal yapı ve ilişkiler de radikal bir şekilde dönüşmektedir. Büyük çaplı nüfus hareketleri ile kendini gösteren bu dönüşüm, anti-sosyal politikaları uygulayan gelişmiş kapitalist ülkelerle Türkiye gibi bağımlı ülkeleri farklılaştıran temel unsurlardan biridir. Sosyal politika reformu konusunda Türkiye'yi örneğin Fransa'dan farklı kılan husus, sadece tasfiyeye tabi tutulan sosyal boyutun gelişmişlik düzeyi değildir. Türkiye, aynı zamanda, farklı parametrelerin (kapitalist gelişme, düşük yoğunluklu savaş vb.) etkisiyle, köklü bir toplumsal dönüşüm de yaşamaktadır. O halde, yerleştirilmesi hedeflenen yeni sosyal politika unsurlarının, toplumsal kontrol ve işgücü piyasalarının düzenlenmesi şeklindeki genel hedeflerinin yanısıra, toplumsal dönüşümün sonuçlarıyla da yüzleşmesi beklenmelidir. Nüfus piramidinin 70 yıl sonra alacağı durum hakkında projeksiyonlar yapacak kadar 'uzak görüşlü' olabilen sosyal güvenlik reformcuları, toplumsal dokunun dönüşüm dinamikleri hakkında herhangi bir tespit ve öngörüye sahip değillerdir. Bütün enerjilerini sosyal güvenlik sisteminin finansmanına odaklandıkları ve uzmanlıklarını, Dünya Bankası metinlerinin tercümesiyle sınırlandırdıkları görülmektedir.

Bu değerlendirmenin en son ve en açık kanıtı, 29 Temmuz 2004 tarihli Sosyal Güvenlik Sisteminde Reform metninde bulunabilir⁸ (Bundan sonra kısaca Reform metni denilecektir, *y.n*). Söz konusu metin, bu satırların kaleme alındığı günlerde TBMM'ne gönderilen ve sosyal güvenlik sistemini kökten değiştiren dört yasanın da genel gerekçesini teşkil etmektedir. Reform metni, felaket ve fırsat ikiliğine yaslanan bir rasyonele sahiptir: Buna göre, mevcut sosyal güvenlik sistemi bütçe üzerinde yarattığı baskı nedeniyle, borç ve faiz oranlarını arttırmakta, enflasyonu ve işsizliği körüklemekte ve önümüzdeki 15-20 yılın iktisadi gelişme ve toplumsal barışı önünde büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Öte yandan, Türkiye'nin önündeki 15-20 yıl, sosyal güvenlik sisteminde fon birikimi bakımından tarihi bir fırsat da sunmaktadır; yaş piramidi içinde yaşlı nüfus payı artmakta olan Türkiye, bu fırsatı Reform metninde önerilen dönüşümü yapmak suretiyle değerlendirmek zorundadır. Yeni-sağın 'Alternatif Yok' (TINA- There Is No Alternative) sloganına sadakatini bu şekilde gösteren Reform metni, bütçe konusunda, yeniden bölüşüm perspektifi ile değil de, denge perspektifi ile bakılmasını garanti altına aldıktan sonra, iç ve dış borç finansmanına kilitlenmiş mevcut bütçe yönetimini de içselleştirmemizi bizden beklemektedir. Önkabulleri ve politika önerileri itibarıyla hiçbir özgüllüğü olmayan Reform metni, bize sadece, sosyal güvenlik sistemindeki sorunların tanı ve tedavisi konusunda son derece merkezileşmiş bir dünyada yaşamakta olduğumuzu göstermektedir. Bu merkez, küresel kapitalizmin sınır uçlarını teşkil eden Dünya Bankası ve IMF gibi kurumlardan başkası değildir.

Nitekim, Reform metni de, tıpkı Dünya Bankası gibi sosyal güvenliğin temel amacını 'yoksullukla mücadele' olarak tanımlamakta, "vatandaşı yoksulluğa karşı korumak" şeklinde bir misyon üstlenmektedir. Sosyal güvenlik sisteminin odağına ücretli emeği değil de 'yoksulluğu' yerleştiriyor olmanın iki kritik anlamı vardır: İlk olarak yerleştirilmek istenen sosyal güvenlik sistemi ile ücretli emek arasındaki içsel bağ kopartılmakta⁹ ve ancak dışsal bir ilişki olarak bu bağ yeniden kurulmaktadır. İçsel bağın kopartılması demek, sosyal güvenlik sisteminin artı değer sömürsünün belli bir düzeydeki tazmini olarak örgütlenmesine son verilmesi demektir. Bu bağın dışsal bir ilişki olarak yeniden kurulması ise, sosyal güvenlik hizmetinin de sermayenin yeni kar alanları olarak örgütlenmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla, ücretli emek ile sosyal güvenlik sistemi arasındaki içsel bağın kopartılması, sosyal güvenlik hizmetlerinin üretilmesi ve finansmanı arasındaki içsel bağın kopartılması için atılması gereken zorunlu bir adım olarak da görülebilir. Ücretli emek kategorisi, bu sisteme göre, herhangi bir fon sahibi olarak sisteme katılan genel bir 'müşteri' kategorisine dönüşmektedir. Önerilen sistemin ücretlilerle (memur ve işçi) birlikte bağımsız çalışanları (Bağkur'luları) da aynı potada birleştirecek olması, sisteme katılanı 'fon sahibi müşteri' olarak görmesi anlamında, kendi içinde tutarlıdır. Buradaki 'müşteri' kategorisi ise esnaf kültürümüz içindeki velinimeti değil, Dünya Bankası'nın 'kendi çıkarı/faydası için girdi talep eden' müşterisini ifade etmektedir. Bu

durumda, sosyal güvenlik hizmetleri 'ara mal' damgası yemekte, ücretliler ise kendi 'çıktısı' için 'girdi' (ara mal) talep eden bir tür girişimci gibi kodlanmaktadır¹⁰.

Söz konusu Reformun yoksulluğu merkeze alıyor olmasının ikinci kritik anlamı ise bizzat yoksullukla ilgilidir. Bu düzenlemede, yoksulların talepleri yurttaşlık hakları gibi değil, fakat yurttaşlık statüsü sona ermiş insanların talepleri gibi kavramaktadır. Bu nokta Dünya Bankası'nın sponsorluğunda gerçekleşen yeni sosyal politika yaklaşımının da özünü oluşturmaktadır. Bir hizmetin hak statüsünde genelleşmesi ile (statüde eşitlik) 'ona gerçekten muhtaç olanlara' sunulması arasındaki fark, esasında sosyal politika ile diğer koruyucu politikalar (hayırseverlik, klientalizm, paternalizm gibi) arasındaki farktır. Bu aynı zamanda, mülksüzleri *vatandaş* olarak kavramakla, yardım bağımlısı bir *düşkün* olarak kavramak arasındaki farka da işaret etmektedir. Dolayısıyla gündemimizdeki sosyal güvenlik reformu ile madalyonun bir yüzünde müşterileşmenin diğer yüzünde ise düşkünleşmenin yer aldığı bir sürecin yasa taşları örülmektedir. Sosyal vatandaşlık kurumunun tasfiyesi anlamına da gelen bu iki yönlü sürecin sonunda ortaya çıkacak olan yeni kuruma bugünden bir ad koymak zor olsa da, olası adlandırmalar içinde en akla yatkın olanının, başka bir bağlamda popüler olan 'sözde vatandaş' terimi olduğu açıktır. Yeni yüzyılın şafağında sermaye sınıfı, hiçbir din, dil, ırk, köken ve cinsiyet farkı gözetmeksizin tüm halk sınıflarını "sözde yurttaş" konuma sürüklemektedir.

DİPNOTLAR

¹Bu yönde ki yaygın değerlendirmelerin kalkınma bağlamındaki bir versiyonu için bkz. Thandika Mkandawire, 2004.

²Sosyal politikanın Osmanlı'daki izleri arandığında, Ahi'lik teşkilatından mutlaka söz edilir. Ahi kelimesinin "kardeşim" anlamına gelen Arapça bir kelime olduğu da, "eli açık" "cömert" anlamına gelen Akı'dan geldiği de söylenmektedir. (Gürer, 1981:35). Varlıklı olmakla yardımsever ve cömert olmayı birlikte yücelten ahlak öğretisiyle Ahilik teşkilatı, mesleki-iktisadi işlevlerden ziyade dini-kültürel değerlere sahip bir örgütlenmeydi ve 16. yüzyıldan itibaren yerini Osmanlı'nın son dönemine kadar ayakta kalacak olan loncalara bıraktı. Kentel üretimin örgütlenmesinde son derece etkili olan loncalar, "orta sandığı" mekanizması ile üyelerini ailesiyle birlikte yaşlılık, sakatlık ve ölüm gibi risklere karşı korurken, aynı zamanda, merkezi Osmanlı devletinin kentel üretim üzerindeki denetimine de aracılık etmiştir.

³ 1989 Bahar Eylemleri olarak da bilinen bu olgunun çözümlenmesi için bkz. M. Özüğurlu, 1989.

⁴ Bu konunun tarafımca daha ayrıntılı ve kuramsal düzlemde irdelendiği bir çalışma için bkz. M Özüğurlu 2000.

⁵ Bu eleştirilerin topluca değerlendirildiği bir çalışma için bkz. C. Offe, 2000.

⁶ Bu tema için bkz. P. Esin, 1982.

⁷ Bu bölümdeki değerlendirmeleri büyük ölçüde ODTÜ Sosyoloji Bölümünde halen yoksulluk sorunu üzerine doktora tezi yazmakta olan Aynur Özüğurlu'ya borçlu olduğumu belirtmek isterim.

⁸ Bu kaynak için bkz. Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı, 2004.

⁹ Öyle ki, Reform metnine göre ücretliler, işverenlerle birlikte "yoksulluk riski en düşük kesim" olarak görülmekte ve tanım gereği, sosyal güvenlik sisteminin öncelikli hedef grubu dışında tutulmaktadır.

¹⁰ Bu çerçevedeki bir değerlendirme için bkz. (Soyer, 2003).

KAYNAKLAR

Boratav, K.; Özüğurlu, M. (2005) "Social Policies and Distributional Dynamics in Turkey: 1923-2002", Social Policy in the Middle East: Political, Economic, and Gender Dynamics, (Ed by M. Karshenas ve V. M. Moghadam), McMillan Palgrave (yayımlanacak).

Dereli, T. (1975) Aydınlar ve Sendika Hareketi, İstanbul: Fakülteler Matbaası.

Dilic, S. (1972) Türkiye'de Sosyal Sigortalar, Ankara: Ayıldız Matbaası.

Esin, P. (1982) İşbölümü, Yabancılaşma ve Sosyal Politika, A.Ü. SBF Yayınları, No.52.

Fişek, A. G. ve diğerleri (1997) Sosyal Sigortalar Kurumu Tarihi: 1946, İstanbul: Tarih Vakfı.

Güler, B. A., (2003) "Kamu Personel Sisteminde Reform Zorlamaları", (PSI Türkiye Sendikaları tarafından düzenlenen 9 Ocak 2003 günlü Kamu Sektöründe İş Güvencesinin Geleceği Semineri'nde sunulan bildiri).

Gürer, G. (1981) Türkiye'de Sosyal Güvenlik ve Örgütlenmesi, (Yayımlanmamış doktora tezi, Sosyoloji Bölümü, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.)

İşikli, A. (1987) "Ücretli Emek ve Sendikalaşma" Geçiş Sürecinde Türkiye (Der: I.C. Schick ve E. A. Tonak), İstanbul: Belge Yayınları, s.326-353.

İçduygu, A. ve diğerleri (1998) "Türkiye'de içgöç ve içgöçün işçi hareketine etkisi", Türkiye'de İçgöç, İstanbul: Tarih Vakfı, s.207-244.

Makal, A. (1999) Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri:1920-1946, Ankara: İmge Kitabevi.

Marshall, T.H.; Bottomore, T. (2000) Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar, (Derleme çeviri: Ayhan Kaya), Ankara: Gündoğan Yayınları.

Mkandawire, T. (2004) "Social Policy in a Development Context: Introduction", Social Policy in a Development Context (Ed by. T Mkandawire), Houndmills: Palgrave.

Offe, C.; Keane, J. (1984) Contradictions of the Welfare State, Cambridge: The MIT Press.

Özüğurlu, M. (2003) "Sosyal politikanın dönüşümü: Sıfatın suretten kopuşu", Mülkiye Dergisi, Cilt. 27, No.239.

Özüğurlu, M. (1989) "Türkiye işçi sınıfı hareketinin günümüzdeki temel özellikleri", Sosyalist Birlik, No.2, s.69-78.

Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı (2004) Sosyal Güvenlik Sisteminde Reform Önerisi, (Taslak Metin), Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı <www.calisma.gov.tr/sos_guv_oneri_pdf> (erişim tarihi: 25. 04. 2005)

Soyer, A. (2003) "1980'den Günümüze Sağlık Politikaları", Praksis No. 9.